

UNA DECOLONITZACIÓ DE L'EXÈRCIT ESPANYOL. RIFENYS, MARROQUINS I ESPANYOLS A L'AL-HOCEIMA COLONIAL (PROTECTORAT ESPANYOL DEL MARROC)

YOLANDA AIXELÀ-CABRÉ
Institución Milá y Fontanals - CSIC
yaixela@imf.csic.es

RESUM. Les memòries espanyoles han acaparat la història colonial del Protectorat espanyol del Marroc. Només en temps recents, marroquins i rifenys han alçat la seves veus per reconstruir el passat colonial des de la seva història i experiències. La ciutat d'Al-Hoceima va ser eminentment espanyola i la seva aclaparadora majoria il·lustra la desídia espanyola per conviure amb les poblacions autòctones. Encara que alguns dels civils assentats consideraren que els militars els havien colonitzat igual que als marroquins, oblidaven que sense la seva presència el territori hauria quedat novament a mans rifenyes. L'article s'apropa a la ciutat d'Al-Hoceima en els temps colonials des de veus civils espanyoles i rifenyes per comprendre la pressió que les estructures militars exerciren a la ciutat i el tracte que donaven a espanyols i rifenys. Aquests aspectes ens permetran desemmascarar el menysteniment vers la població civil espanyola i la racialització dels marroquins imprescindible per garantir la subalternització de les poblacions ocupades i la retòrica colonial «d'obra civilitzadora». L'objectiu final és, d'una banda, reflexionar sobre l'ús de la me-

mòria, ja que records i oblits formen part d'un joc de miralls en els quals es reflecteix un passat ben viu, i, de l'altra, revisar la presència militar a Al-Hoceima, el tractament que rebien les poblacions autòctones i els llegats colonials que han romàs en el temps.

PARAULES CLAU: decolonització, Espanya, Al-Hoceima, rifenys, el Marroc, militars, exèrcit, nostàlgia colonial, memòria.

A DECOLONIZATION OF THE SPANISH ARMY. RIFFIANS, MOROCCANS AND SPANIARDS IN COLONIAL AL-HOCEIMA (SPANISH PROTECTORATE OF MOROCCO)

ABSTRACT. Spanish memories monopolize the colonial history of the Spanish Protectorate of Morocco. Only in recent times have Moroccans and Riffians spoken out to rebuild their colonial past from their history and experiences. The city of Al-Hoceima was eminently Spanish and is a clear illustration of the Spaniards lack of interest in living with the autochthonous populations. Although some civilians who had settled in the city felt that the military had colonized them just as they had the Moroccans, they forgot that without them the region would soon have been won back by the Riffians. This article focuses on colonial Al-Hoceima from both the Spanish and Riffian point of view in an attempt to understand the pressure that the Spanish military structures exerted on the city and how they treated both populations. The approach adopted reveals that to guarantee the subordination of the occupied populations and the colonial rhetoric of "civilizing work" the Spanish civilian population was scorned and the Moroccans were racialized. The ultimate objective is, on the one hand, to discuss the use of memory, since memory and oblivion are part of a game of mirrors that reflects a past that is still alive and kicking and, on the other hand, to review the military presence in Al-Hoceima, the way in which the autochthonous populations were treated and some of the colonial legacies that remain today.

KEYWORDS: decolonization, Spain, Al-Hoceima, Riffians, Morocco, military, army, colonial nostalgia, memory.

Els primers que ens van colonitzar [a la població espanyola] van ser els militars.

(Informant: Pepe, 2016)

1. Desenvolupant les perspectives postcoloniales i decoloniales en la colonització espanyola del Marroc: estructures colonitzadores, segregació, racialització dels rifenyens i racisme cultural

L'objectiu d'aquest article és aproximar-nos a les memòries colonials espanyoles a la ciutat d'Al-Hoceima i contraposar-les amb les memòries marroquines i rifenyens per decolonitzar el petit imperi espanyol a l'Àfrica, tot revisant el paper específic que militars i soldats mantenien en la colonització de la zona,¹ ja que els testimonis espanyols parlen de la pressió que exerciren sobre els civils a més de sobre els marroquins en una sort de nostàlgia colonial (Cunningham Bissell, 2005: 216). El text també s'interroga sobre la seva relació amb els marroquins i fins a quin punt mantingueren una relació respectuosa i fraternal un cop conquerida la zona, tal com plantejaven certes retòriques colonials després de la Guerra Civil espanyola.² Cal recordar que aquestes narratives amagaven la relació dominació-subordinació que la colonització proposava, ja que, com va mostrar Moreras (2018: 237), «critical historiography, especially Postcolonial Studies, has wanted to establish a critical balance between these pasts and their legacies of domination that continue to persist over time». De fet, tal com desenvoluparé a continuació, l'article es posiciona

1 No sembla que els diferents orígens ibèrics dels soldats espanyols haguessin provocat diferències en les practiques militars espanyoles a l'Àfrica. En aquest sentit, Gargallo i Sant (2021: 287), que van estudiar la influència catalana en el colonialisme espanyol de la Guinea Espanyola —que va ser molt més gran que en el Protectorat espanyol del Marroc—, van concloure que aquesta fou molt limitada per la força homogeneitzadora d'Espanya. Dit això, sí que cal afegir que les retòriques colonials posades en circulació des del nacionalisme català van ser diferents, ja que, segons Lang (2017: 105-106), els catalans es desmarcaven d'un «estado español decadente y enemigo del progreso europeo [...] el regeneracionismo catalán crea una frontera virtual entre civilización y la barbarie del otro no europeo [...]». A partir de esta frontera, Cataluña crea su propia misión civilizadora conquistando las tierras desiertas de una supuesta «España negra».

2 Stucki (2016, 2019) ha ofert una aproximació brillant centrada especialment en la construcció franquista de la retòrica colonial en diferents territoris africans colonitzats per Espanya i Portugal.

en els estudis postcoloniais de la mà de Mudimbe (1988) i Stoler (1989), i dels estudis decoloniais des d'algunes de les diferents branques que han desenvolupat autors tan diferents com Mignolo (2004), Grosfoguel i Mielants (2006), Santos i Meneses (2014) i Quijano (2014).

Mudimbe (1988) va descriure «l'estructura colonitzadora» (*colonizing structure*) com l'eix vertebrador que permetria calibrar el grau d'implementació de la colonització europea a l'Àfrica. Li permetia observar l'exploració de terres i el control dels territoris per part dels cossos militars, la domesticació de la gent local i la seva assimilació, i la implementació de modes de producció i el seu encaix amb el comerç de la metròpolis. El seu esbós del desenvolupament colonial europeu és de gran utilitat per aproximar-nos al desplegament espanyol al Rif marroquí i, concretament, a la ciutat d'Al-Hoceima, ja que fa visibles les esferes de poder colonial, amb una cúpula militar que gaudia de la màxima representativitat i que exercia la seva influència sobre espanyols i marroquins, malgrat l'existència d'un representant del soldà que exercia el poder contra els seus conciutadans.³

De fet, la segregació va ser una pràctica estesa a la ciutat d'Al-Hoceima, raó per la qual la retòrica d'obra civilitzadora espanyola es va manifestar com una simple argumentació per mirar de justificar la colonització de poblament i la pèrdua de drets dels marroquins (Aixelà-Cabré, 2022: 1-3).

La islamofòbia es va manifestar com una forma de racisme cultural que, fomentat per les estructures colonials, tenia l'objectiu de subalternitzar allò musulmà (Grosfoguel & Mielants, 2006: 2).⁴ La racialització de rifenys i marroquins va passar per un procés amb quatre eixos principals, d'acord amb l'obra de Mudimbe (1988) i Stoler (1989): a) la domesticació de la seva alteritat; b) la naturalització de les diferències ètniques i culturals; c) la infantilització de les poblacions autòctones per tal de reduir la seva

3 Cal recordar que el Protectorat espanyol del Marroc constituïa una administració indirecta del territori, lluny d'un règim de colònia caracteritzat per l'administració directa. Per a més informació, Aixelà Cabré (2018a).

4 Sobre aquesta qüestió, es pot consultar Aixelà (2018a) i el número especial de la revista *Culture and History Digital Journal* titulat «Local Versions and the Global Impacts of Euro-African Memories: A Revision through Spanish Colonial Imprints. Introduction» (2020), dedicat a les colònies africanes espanyoles, amb articles de Santana, Moreras o González Vázquez, entre d'altres. El número està disponible a: <<http://cultureandhistory.revistas.csic.es/.../issue/view/18>> (darrera consulta: 15 de desembre de 2021).

capacitat de prendre responsabilitats i decisions; i *d*) la restricció de les seves llibertats i drets des d'una retòrica paternalista.

La relació entre Espanya i les seves colònies africanes també va romandre condicionada per la seva experiència prèvia a les Amèriques, on va construir l'antic imperi espanyol, encara avui catalogat des de diferents instàncies de l'estat o partits polítics de dretes com «el descobriment d'Amèrica», malgrat el mal que va infringir als pobles indígenes i les seves cultures (Rings, 2016). Sembla que Espanya es va seguir emmirallant en l'imperi que va ser, encara que a efectes pràctics només quedava una fantasia nacional (Gareis, 2005: 12; Kamen, 2006; Delgado, 2014). I, tanmateix, aquesta autoidentificació és fonamental per explicar l'extraordinària dilació a concedir les independències africanes: per a l'Estat espanyol, la pèrdua de territori es va entendre com el desmembrament de l'estat, perquè el seu imaginari col·lectiu encara connectava la unitat territorial amb el passat imperial. Per això, el dol per la pèrdua de l'imperi americà encara estava present en la colonització africana (Aixelà-Cabré, 2020), però ja era un imperi esqueixat i crepuscular en què els militars veien una sortida una vegada perdudes les darreres colònies de Cuba i Filipines (Fradera, 1999).

Totes aquestes explicacions són fonamentals per explicar per què les memòries colonials espanyoles han centrat les mirades i els esforços a explicar el passat colonial al Marroc, sense promoure esforços per recopilar memòries rifenyas i marroquines locals que podien haver donat altres versions dels mateixos fets de la història colonial, com han posat de relleu investigadors rifenyens com Aziza (2003). I és que les epistemologies del sud de Santos i Meneses (2014) permeten la recuperació de veus marginades. Quijano (2014) recordava que l'anàlisi postcolonial mostra la continuïtat del colonialisme en la forma de la «colonialitat del poder i coneixement». Mignolo (2004: 668) tancava el debat posant de relleu que, malgrat que el colonialisme sigui una relíquia, la colonialitat és molt viva. Cal recordar que les memòries es projecten cap al futur tot recuperant aquells episodis del passat en què cerca legitimació (Stoler i Strassler, 2000).

A continuació, passo a desenvolupar una reconstrucció de la història de la ciutat d'Al-Hoceima tot posant l'accent en la influència que militars i soldats van tenir en diferents esferes.⁵

2. Les arrels militars d'Al-Hoceima i el marc estructural colonial

Al-Hoceima va néixer quan els espanyols van aconseguir controlar el territori rifeny del Protectorat espanyol. De fet, al costat de les tropes espanyoles que conqueririen el Protectorat hi havia les Forces Regulars Indígenes, fundades amb la publicació de la Reial ordre de juliol de 1911 de Melilla (Jensen, 2017: 137), que el 1914 afegia, entre d'altres, el Tabor d'Alhucemas (Cordero Torres, 1942: 83), que duia el nom en referència al penyal d'Alhucemas.

Les Companyies de Regulars Indígenes d'Infanteria, capitanejades per espanyols, eren comandades per caps i oficials d'Infanteria i Cavalleria i mantenien un vint per cent de tropa europea (Cordero Torres, 1942: 83). El més rellevant és que les tropes formades per marroquins reclutats tenien les mateixes funcions que les forces espanyoles metropolitanes: conquerir el país i imposar el Protectorat a les cabiles que es resistissin. El seu rol era molt rellevant, ja que la República del Rif, fundada per Abdel-Krim entre el 1921 i 1925, havia deixat fortes empremtes a l'orgull ferit dels militars espanyols que es van revoltar contra els rifenys emprant tota mena d'estratègies bèl·liques per sotmetre les poblacions, fins i tot amb l'ús de gas mostassa (Marín *et alii*, 2015). Aquestes accions es van anomenar eufemísticament «pacificació del territori» per evitar parlar de la violència indiscriminada que es va fer servir contra la resistència amazic. Martín Corrales (2002a: 125) va posar de manifest que la repressió espanyola al Rif va ser una «terrible carnisseria».

El naixement de la ciutat d'Al-Hoceima havia d'estar assegurat per una forta presència militar. L'informant Pepe recordava que, després «de la pacificació [...] es va formar un exèrcit a Alhucemas, quatre regiments especials amb indígenes, amb moros. A la *Mehala* tots eren moros, excepte

⁵ Per a una perspectiva general de la ciutat, consulteu Aixelà-Cabré (2019, 2022).

els privilegiats espanyols que hi anaven; feien funcions de policia». L'àrea de conquesta va constituir la llavor de la vila d'Al-Hoceima, ja que la platja de la Cala del Quemado és la zona per on els espanyols van conquerir l'àrea. La vila havia heretat l'enclavament militar que se situava davant de l'antic presidi del penyal d'Alhucemas, territori espanyol des de 1673 fins avui (Martín Corrales, 2016: 1312). Llavors Al-Hoceima passà de tenir unes poques barraques el 1926 a començar a construir-se edificis nous l'any següent. El Pepe era fill d'una de les primeres famílies espanyoles que es van establir a Alhucemas, i explicava que el Rif de llavors era un destí complicat per «la guerra d'Espanya, la batalla d'Annual, la derrota de Monte Arruit, la guerra d'Alhucemas, i el seu cabdill rifeny, Abd-el-Krim».

Les autoritats espanyoles i marroquines estaven ben representades a Al-Hoceima i gaudien d'un fort suport militar⁶ (*vegeu la taula 1*).

Taula 1: Jerarquia política i militar al Protectorat espanyol		
Administració espanyola Govern d'Espanya	Administració marroquina Soldà, poder xerifà	
Alt Comissari	Xerif (triat pel soldà i proposat pel Govern espanyol)	
Delegació d'Afers Indígenes	Majzen xerifà	
Interventors territorials	Alcaid	Baixà
Interventor regional		
Interventor comarcal	Xej	Cadi
Interventor local (capità)	Mokadem (cap dels poblats)	Mokadem (cap dels barris urbans)

⁶ El Protectorat espanyol era clarament deficitari. Les despeses més importants eren totes aquelles referents a personal, que incloïa el cost dels funcionaris desplaçats, el personal d'interventors, el sanitari, el d'ensenyament espanyol i d'ensenyament marroquí islàmic, el de la mesxania marroquina i el de les mehales khalifanes. Un altre tema van ser les obres públiques i les construccions oficials. En aquest sentit, l'any 1940 la Delegació d'Afers Indígenes tenia un pressupost de 42.195.116 pessetes; les Forces Khalifanes, de 23.491.778, i la Delegació de Foment, de 16.505.532. Per a l'any 1945, el pressupost era de 177.042.532,92 pessetes, 107.042.532,92 de les quals provenien de recursos propis del Majzén. (Vegeu, per exemple, el BOP XXXIII, núm. 2, 1945, p. 15-18.)

<p>Les tropes regulars es van reclutar entre els marroquins i tenien les mateixes funcions que les espanyoles metropolitanas: conquerir el país i imposar el Protectorat a les tribus que s'hi oposessin.</p>	<p>Les forces xerifianes es nodrien de policia indígena reclutada entre els marroquins. Era l'encarregada de mantenir l'ordre a les zones ocupades.</p>
---	---

Font: elaboració pròpia.

D'autoritats, per part marroquina, amb jurisdicció estrictament sobre aquesta població, hi havia el baixà, que, com explicava el Pepe, «assumia la màxima autoritat civil, religiosa i política. Representava els tres poders, legislatiu, executiu i judicial [...]. A Tetuan hi havia el xerif, que obeïa el govern espanyol». Segons els testimonis, a finals de la dècada dels anys quaranta, el baixà passava llargs temps assegut a la terrassa de l'Hotel Oriente, controlant la població rifenya i marroquina. Per part espanyola, les màximes autoritats eren els interventors i l'alcaid. El Pepe recordava que:

[...] l'interventor d'Alhucemas era un alt càrrec que l'exercia. Assistia al Club Deportivo i estava sempre deparant amb les altes autoritats militars, amb el farmacèutic i gent així [...]. A Alhucemas hi havia un interventor militar, un civil i el General Cap de la Circumscripció del Rif [...] [que] tenia autoritat sobre tots els militars... S'asseia tota la tarda al Bar Diego i es dedicava a esbrincar els soldats que passaven davant seu i que, despistats, no el saludaven.

El monopoli de la violència i de les armes de foc era, òbviament, dels militars. Un cop desarmats els rifenys, els civils espanyols tampoc no les podien tenir, fet que a unes tietes d'una altra informant, la Maria, els havia comportat problemes: «la van ficar en ciment i la va llençar a l'ordi. Tota la vida amb la pistola sense saber què fer. Allà ningú estava armat!» Els militars van fer forat a la ciutat i fins i tot alguns oficials arribaren a integrar-se en diferents serveis de la colònia per manca d'efectius especialitzats, com per exemple, els serveis educatius. Com el Pepe recordava, a la seva escola «el professor de matemàtiques era tinent i havia estat seminarista, a més de militar el de llatí. Això eren els anys 1940-1945. El

1950 sí que van arribar tres llicenciats [...] i en arribar van fer una festa. Imagina't la diferència!».

Com veurem a continuació, la ciutat va començar a créixer ràpidament amb població espanyola, no amb la rifenya que continuava vivint en petits poblats, *douar*, situats a quilòmetres de distància d'una àrea molt muntanyosa (vegeu *les imatges 1 i 2*).

3. Al-Hoceima: el centre de gravitació de la regió rifenya i la presència militar

El nom d'Al-Hoceima reflecteix perfectament les diferents empremtes culturals de la ciutat. Antigament era anomenada Villa Sanjurjo,⁷ Alhucemas i Villa Alhucemas, per part espanyola; i Taghzout i Al-Hoceima pel que fa a marroquins i rifenyys. La vila va créixer ràpidament gràcies a l'assentament d'espanyols provinents de les ciutats de Ceuta i, sobretot, de Melilla. En poc temps, migrants andalusos s'hi establiren per donar serveis a les tropes militars, funcionaris desplaçats i espanyols que s'hi havien assentat.

Els col·lectius presents a la ciutat eren espanyols, marroquins musulmans i jueus marroquins. Però la vida a la ciutat no era igual per a tothom: els civils espanyols vivien a la ciutat amb els funcionaris i els oficials de grau alt i també amb els responsables polítics designats per l'Estat espanyol, inclòs el baixà marroquí. Els soldats i oficials de grau baix vivien en als quarters i campaments que llavors encerclaven la ciutat, mentre que els rifenyys ho feien als poblats propers, a quilòmetres de distància. A Al-Hoceima, només vivien uns pocs marroquins benestants jueus i musulmans. Eren menys de 400 persones en total, inclòs els infants i joves, d'acord amb el cens de 1933 (vegeu *la taula 2*).

⁷ El nom de Villa Sanjurjo fou un homenatge al militar que la va conquerir, el general José Sanjurjo.

Taula 2: Percentatge de població espanyola a Al-Hoceima i Tetuan. Cens de 1933			
	Espanyols	Musulmans	Jueus
Villa Alhucemas	91% (3.657)	8%	1%
Tetuan	24% (11.481)	63%	13%

Font: Comisión Histórica de las Campañas de Marruecos 1935, vol. I, p. 285.

La societat d'Al-Hoceima estava molt segmentada. A la base de la piràmide hi havia una població rifenya flotant, que era la més pobra i desempaçada, però que no hi dormia, tret dels que es quedaven en algun replà o dins d'algun recinte comercial a passar la nit. En el següent esglaió hi havia els espanyols de classes baixes: pescadors, obrers i peons. Per sobre d'aquests, els potentats marroquins i els jueus acomodats que vivien a la ciutat, encara que no feien vida social amb els espanyols per efecte d'una racialització de l'alteritat que els menystenien. D'un subtil esglaió superior al de marroquins adinerats hi havia els funcionaris desplaçats i els immigrants espanyols que s'havien enriquit a Alhucemas i que havien arribat a ser propietaris de cases, comerços i negocis. Ara bé, a la cúspide de la piràmide hi havia el cos militar espanyol; es tractava d'oficials d'alta graduació, que tenien un gran poder sobre la ciutat. Encara que en un teòric mateix nivell cal parlar del baixà marroquí, encara que aquest romanien per sota dels militars, amb una autoritat relativa només aplicable a la població marroquina.

Fora dels soldats regulars que formaven part de les tropes i que envoltaven la ciutat, la majoria de rifenys pujaven i baixaven dels petits poblets, on vivien a les muntanyes. No hi havia accés real a l'habitatge de la ciutat fins al final de la colonització: com a molt passejaven pel centre, anaven a les seves feines subalternes, venien productes agrícoles al mercat o accedien a la mesquita o al *hammam*. De marroquins, solament uns pocs van poder viure en cases llogades, i no fou fins a la independència que s'hi instal·laren profusament, juntament amb els rifenys, amb la qual cosa es va registrar un canvi radical en la composició de la població.

Alguns espanyols assentats a la ciutat consideraven que ells havien estat tan colonitzats com els marroquins, atès que el poder de la ciutat es

trobava en mans dels militars que exercien un control ferri, no només en l'àmbit de l'espai, sinó també en la llibertat d'expressió, que es trobava molt restringida. Aquest control era especialment curós en qüestions que consideraven delicades, com l'aixecament dels rebels durant la Guerra Civil, el sistema dictatorial (que lloaven) o la suposada obra civilitzadora espanyola. El Pepe ho sintetitzava molt bé: «Els primers que ens van colonitzar [a la població espanyola] van ser els militars.»

Però això era un miratge o, potser, una manera de maquillar la seva actitud envers els marroquins, si bé ningú no posa en dubte que els militars exerciren aquest control envers les poblacions civils espanyoles.

El cos militar tenia un gran prestigi a Al-Hoceima i a la resta del Protectorat espanyol. El Pepe explicava que les filles de militars i de grans comerciants anaven al Club Deportivo amb els oficials perquè «volien casar-se amb un oficial de l'exèrcit per tenir la vida resolta [...]; els que érem estudiants de medicina, farmàcia, comerç... no els interessàvem».

Sembla, doncs, que en aquella ciutat envoltada de regiments els oficials eren els que representaven el veritable èxit social. En una època en què a les dones se les concebia en termes de mares i esposes (NASH, 1983), elles o els seus pares buscaven fer bons casaments. Per exemple, la Maria explicava que les germanes del seu marit es van casar amb oficials i vivien a Ceuta: «Es casaven amb militars per l'èxit social. Els militars tenien més poder.» I afegia que «després del poder militar, hi havia el religiós i la figura de l'interventor». Maria conclouia que els oficials eren com «la jet-set d'Alhucemas [...]». Els oficials [...] es van casar amb noies espanyoles i es llogaven una casa».

La Maria confirmava el pes dels militars d'alta graduació a la ciutat, ja que era bona coneixedora i tenia militars a la família. No obstant això, la Maria creia que, si bé estaven buscats per les dones, no tot era or:

Els militars més selectes tenien més gana que nosaltres, perquè no guanyaven gaire, nosaltres al poble vivíem molt millor que ells. Els militars mengen xufo, els capitans tenien el seu assistent que fregava plats i cuinava per a ells. Els soldats, per no ser a la caserna, acceptaven. Però era mà d'obra de franc. I la meva mare no volia que jo em casés amb un militar per no anar-me'n d'Alhucemas, i ves a veure que va arribar la in-

dependència i que ens tocava de ple! Jo recordo que va venir Mohamed V amb gellaba blanca a Alhucemas. Tots vàrem aplaudir! I era maquíssim!

Cal dir que els primers civils espanyols a establir-se a Villa Sanjurjo van proporcionar aliments i serveis d'allotjament per als militars, les tropes i els funcionaris de la colònia.

El Pepe i la María recordaven la presència militar a Al-Hoceima però de forma indirecta, atès que els soldats no ocupaven l'espai urbà de forma ostensible per les prohibicions que tenien respecte a fer vida social al poble. El Pepe explicava que «els que eren soldats, no pintaven res al poble. Vestits de militars, espantaven tothom; era l'exèrcit». La María recordava com els soldats passejaven a la tarda però no prenién res a la cafeteria i ho comparava amb la seva joventut, en què ells, «amb 18 anys, ja ens assèiem a les terrasses. Els soldats feien vida a part i estrany era la que es feia xicota d'un soldat». Tant és així que ella mateixa afegia que només recordava un que anomenaven el «moro policia», «perquè anava verdoset, amb bigoti; sempre el vaig veure uniformat. Als moros regulars no se'ls veia per res. Només recordo que desfilava tocant en les seves festes».

Els joves d'Al-Hoceima, si així ho volien, tenien l'oportunitat de fer la mili a la ciutat, fet que els permetia viure i dinar a casa, a més d'estar molt ben pagats, ja que explicava el Pepe que durant la dècada dels cinquanta «es cobraven 500 pessetes al mes, que era molt». Rubio i Lacalle (1993: 211) recordaven Sidi Mohamed Boryla, també citat per la María i el Pepe, com el primer rifeny que va arribar a capità de Regulars a la ciutat, mentre que Al Tuma (2018: 100) posava èmfasi en el paper que va tenir durant la Guerra Civil el rifeny Mohamed Ben Mizzian a les ordres de rebels com el general Franco, ja que, al Tabor d'Alhucemas que comandava, s'afirmava que «Franco és el seu pare...».⁸

La presència, doncs, de militars, oficials i soldats a la ciutat era molt alta (*vegeu la imatge 3*). Això ho reflecteixen moltes fotografies de famílies de la ciutat, on apareixen soldats o militars, tant si eren d'àmbit privat com públic (*vegeu la imatge 4*). Molts tenien un soldat o oficial a la família, i, en certes ocasions, podien anar a dinar a casa, una prebenda que

⁸ Una breu aproximació a Mohamed Ben Mizzian es pot consultar a Ruíz Vidondo (2009).

era més aviat excepcional i de la qual els marroquins i rifenyys regulars no gaudien.

Però cal remarcar que, sense els soldats, no es podia garantir la tranquil·litat dels colons espanyols. Ells mateixos reconeixien que mai no sortien d'Al-Hoceima si no era per viatjar a Melilla, ja que el territori no era segur. Per al Pepe, «al Marroc no fèiem gens de turisme interior; el màxim eren aquells que anaven a Melilla de viatge de nuvis. Les circumstàncies no estaven per viatjar». Aquest aspecte és rellevant ja que malgrat les que era molt relatiu.

Per exemple, la María, que havia nascut a Al-Hoceima, confessava que ella només havia estat una vegada a Tetuan abans de casar-se. Per als espanyols, el referent era la ciutat espanyola de Melilla i, quan hi anaven, sovint tenien «l'ànima en un fil, amb l'altiplà i aquestes carreteres, cosa que passejava, i arribàvem darrere de Nador, Beni Nzar i la duana. Les meves ties havien de passar els diners a la corretja del cinturó; amagaven els diners allà» (informant: María, 2016).

Tot això no obvia el sentiment de maltractament que molts espanyols van patir per part del cos militar, que en el cas dels marroquins era molt més alt, ja que era la població ocupada a la qual veritablement havien retallat els drets: «era la relació de l'exèrcit amb els civils al Marroc: les relacions eren dolentes; l'exèrcit actuava de manera insultant» (informant: Pepe, 2016).

4. Sense multiculturalisme ni retòrica hispano-marroquina

Al-Hoceima va ser una metàfora perfecta respecte del poc interès que els espanyols tenien per conviure amb els marroquins, ja que, malgrat que suposadament s'havien fet habitatges per a ells, a la pràctica aquestes eren sistemàticament ocupades pels espanyols. Per tant, la ciutat es caracteritzava per la seva manca de convivència multicultural i per la inexistència d'una pràctica que pogués anar lligada a la retòrica d'agermanament hispano-marroquí.

Així les coses, és lícit endinsar-se sobre el que pensaven o sentien els espanyols d'Al-Hoceima respecte de marroquins i rifenyys, fet que es pot reconstruir tot analitzant el tipus de relacions que mantenien i els pos-

sibles vincles interètnics que es poguessin establir. Els informants explicaven que les relacions amoroses eren molt complicades (Aixelà-Cabré, 2021), si no era amb marroquins adinerats i no es coneixen casos de rifenys. Un dels records de la Maria està carregat de displicència i superioritat:

Una amiga del col·legi es va casar amb un moro; era el germà del baixà! No sé per què es va casar amb ell. No se la va veure més per allà. [Després de la independència] La de l'estanc, la filla del telefonista, es va casar amb un moro. No sé com devien viure! A casa dels moros, amb les famílies morunes. Era, buff, amb mores, mare meva! El meu marit coneixia el baixà i li deia que tenia una dona a cada pis! Que tenia sis pisos i que tenia gelosia i que s'enfadaven amb ell. Pobretes. Quina vida! El baixà era el cap dels moros, el que manava sobre ells allà. I tenia les mores de l'harem. Aquest era el del racó del mig i deia que tenia moltes dones. A la inversa no ho recordo: homes espanyols casats amb dones marroquines. No!

També el Pepe reconstruïa la relació que mantenien i recordava que els espanyols no tenien limitacions d'activitats en públic, com sí que els passava als marroquins. De fet, ell tenia només un «amic» marroquí, amb el qual s'havia establert un tracte més aviat superficial (*vegeu la imatge 5*). Deia que allà no hi havia res a retreure, que a ningú se li acudia blasfemar, ni ficar-se amb l'Alcorà o amb Mahoma: «passàvem de llarg d'aquestes qüestions, encara que sí que hi havia confrontacions amb els militars.»

Cap a la fi de la colonització espanyola, i sobretot en el període post-colonial, rifenys i marroquins es van començar a fer visibles, si bé Maria confessava que fins llavors no tenia cap interès per ells; només els veia de dia però no sabia ni on vivien: «no sabíem on dormien.»

En el cas dels jueus, els testimonis corroboren que no s'ajuntaven amb la resta ni tampoc amb els espanyols durant dècades. La Maria ho sintetitzava amb una interessant metàfora que comparava els coneixements culinaris de les dones espanyoles d'Al-Hoceima i Tetuan: «Els jueus eren tots molt rics, molts diners, botigues, benzinera, però tampoc no es barrejaven. La meva amiga de Tetuan sí que sap cuinar coses d'hebreus, però jo no. Tetuan estava molt a prop de Ceuta i no era el mateix.»

Després queden altres anècdotes espanyoles molt il·lustratives del que sentien o pensaven dels marroquins i que en part són recordades amb certa penúria. Aquestes reflecteixen un passat racialitzant que menyspreava rifenyys i marroquins, com acusar un jove de Tetuan de descurat i brut perquè havia robat la pilota en un partit de futbol, cubells d'aigua freda a la matinada d'un hivern glaçador perquè marxessin els rifenyys que s'havien refugiat a la nit a l'escala, espanyols que explicaven el fàstic que feia la mantega rifenya malgrat que era molt bona, o el sentiment d'ofensa perquè se'ls demanava si havien flirtejat mai amb un marroquí quan eren joves (Aixelà-Cabré, 2018b, 2019). Tots aquests exemples mostraven com els estereotips contra els rifenyys i marroquins circulaven amb força entre la població espanyola. Per exemple, Al Tuma (2018: 118-199) recordava que s'havia donat un cas, al Tabor d'Alhucemas, que un soldat marroquí pretenia casar-se amb una dona espanyola el 1937, mentre era combatent pel bàndol rebel de Franco contra la República Espanyola i que, al demanar opinió als superiors, el seu comandament havia rebutjat el matrimoni perquè «les dones espanyoles desconeixien els costums musulmans i el seu estil de vida», a més d'objectar que «aquests unions demanaven matrimoni islàmic i que el magre salari d'un soldat no era econòmicament adequat per a una dona espanyola, i que la situació seria pitjor si la parella havia de viure en un poble i no en una ciutat». D'altra banda, cal recordar que els abusos a les nenes rifenyes i marroquines existien, però ningú no en parlava. El Pepe explicava que:

[...] els homes espanyols més que casar-se, el que feien era anar amb elles. Es van conèixer abusos de menors, de nenes marroquines. No saltres érem els que abusàvem. Hi va haver diversos casos reconeguts d'abusos, però no es van jutjar, es van obviar. Un parell van acabar en cases de prostitució a Melilla, quin final! Un dels abusadors era militar.

Resulta molt il·lustratiu comparar què pensaven els rifenyys dels espanyols. De fet, els rifenyys ni tan sols guarden imatges de la seva joventut per la seva pobresa i manca d'accés a molts serveis de la ciutat (*vegeu la imatge 6*). Molts s'autoanomenaven «pueblerinos», i afirmaven que els mancaven «estudis» i «educació», i que no estaven a l'alçada dels espa-

nyols. Això reflectia la interiorització que havien fet del menyspreu espanyol i de la subalternitat a la qual s'havien vist abocats durant dècades.

No obstant això, alguns sí que arribaren a ser completament conscients de l'abús al qual s'havien vist abocats, com el pare de Meriem i ella mateixa. La Meriem explicava, indignada i decebuda, com havia acompanyat el seu pare a demanar la pensió després de tota la vida treballant per a espanyols, amb unes mans desfigurades que li feien mal de tanta feina que havia fet reparant les seves màquines: «No hi ha dret!... Vaig acompanyar-lo a Nador, a la Conselleria d'Espanya. Havia estat tota la vida treballant per a espanyols... però encara que tenia tots els papers, li van dir que totes les empreses havien tancat» (Aixelà Cabré, 2019: 169).⁹

En les converses també apareixen el menysteniment amb què havien estat tractats; per exemple, anomenant-los a tots Mohamed perquè no sabien ni el seu nom real (Aixelà-Cabré 2021). Aquests fets no eren ben entesos per molts espanyols. Per exemple, la Maria estava força molesta quan recordava que van haver de renegociar els lloguers i començar a tractar els marroquins amb més respecte:

[...] va arribar un dia que, quan la mare tenia llogats moros, li deien que «això ja no era seu, que era del chafarillo». Del Mohamadillo, que és com li diem, li vam haver de dir Mohamed, perquè se'ls van apujar els fums, a aquells moros. I tots vam tornar a Espanya i ens vam escampar. (Aixelà-Cabré, 2019: 168)

I és que els rifenys no només patien l'abús dels espanyols, també el patien del seu mateix representant, el baixà, que sovint exercia el seu poder contra els marroquins de manera expeditiva i violenta. Un informant que no vol ser reconegut exemplificava l'abús de poder del baixà sobre els rifenys:

[...] un xaval que havia comès algun tipus de «delicte», però que segur que no era ni delicte, el van portar a la plaça del Florido i... davant seu, en ple carrer, li van lligar les mans i el van posar de genolls i li donaren de

⁹ Els espanyols sentien que l'absència de drets laborals dels marroquins també era un fet que havien patit ells. La Maria explicava que «tota la vida treballant allà i no van tenir Seguretat Social, per això anaven comprant casetes i les llogaven. Els meus oncles van fer el mateix, llogaven les casetes. La meua mare tornava perquè no hi havia més remei, perquè no volia tornar» (informant: Maria, 2016).

deu a quinze assots amb un fuet... Quan va començar el càstig va passar un oficial d'alta graduació espanyol... i li va ordenar... que s'aturés. Al baixà tothom el temia, perquè tot ho resolía a base de cops i presó. L'oficial espanyol li va ordenar que parés i, com que no l'obeïa, la segona vegada li va ordenar sota la seva responsabilitat que deixés de fuetejar el jove... I va parar. Així era l'autoritat al Marroc. (Aixelà-Cabré, 2019: 83)

I, òbviament, també hi havia els soldats que es ficaven amb rifenyys. El menyspreu i la burla com màxima expressió de menysteniment que era fonamental per mantenir la pressió colonial i la suposada obra civilitzadora espanyola, ja que subalternitzant l'altre s'aconseguia mantenir els privilegis de classe i «raça» (vegeu *la imatge 7*).

Com el Pepe recordava, la legió que també s'estava a Al-Hoceima havia donat

[...] més d'una pallissa als marroquins sense dir ni una paraula, com aquella en què els legionaris van anar al Florido, on hi havia un marroquí a la barra: el van pegar, el van insultar i van organitzar un sarau. El propietari va trucar a la policia, però, com que eren militars, no van fer res, els ulls grossos. I l'endemà va arribar un comandament de la Legió per abonar les destrosses... Aquesta era la relació de l'exèrcit amb els civils al Marroc... L'exèrcit actuava de manera insultant. (Aixelà-Cabré, 2019: 102)

I cal dir que, malgrat que tenien rifenyys entre els regulars a l'exèrcit, el rebuig i abús dels marroquins no va ser gens subtil, també gràcies al fet que els marroquins sempre estaven per sota del comandament espanyol, fora d'excepcions tan conegudes com en Ben Mizzian.

És probable que el prestigi que en temps colonials tenien els cossos militars, a banda de la paga, hagués afavorit que marroquins i rifenyys s'enrolessin primer en els regulars, després per la Guerra Civil i, a la tornada, mantinguessin el seu estatus de soldat. Consta, al retorn de la guerra, que hi havia rifenyys mutilats que es deixaven veure a Al-Hoceima, i d'altres que anaven amb la falange ben a la vista (Stucki, 2019). Com havia conclòs el Pepe, «el Marroc era una colònia de funcionaris i militars, però de tasca de protecció sobre els marroquins, molt poca».

Tal és l'empremta militar espanyola a Al-Hoceima que l'Asociación de Antiguos Residentes en Alhucemas es va reunir amb el cap de l'Estat Ma-

jor de l'Exèrcit espanyol l'any 2012 per demanar-li ajut per mantenir el cementiri espanyol de la ciutat, tal com quedava recollit a la revista,¹⁰ que relatava la trobada de Manuel Palomo, López Amor i Paco León amb Julio Rodríguez, cap de l'Alt Estat Major:

Havia d'arribar el dia dels nostres desitjos que el cementiri d'Alhucemas estigués protegit per l'exèrcit, no com a presa del terreny, sinó amb l'ajut moral i econòmic que requereix aquesta tasca de tenir aquest lloc sant en perfectes condicions. No en va, allà estan enterrades les restes de molts soldats morts al terreny, en accions de guerra, i també les restes d'altres militars d'altres cementiris de la regió, que s'han quedat sense població i se'n van reduir les restes i es van enterrar aquí, en aquests dos bells mausoleus que tenim allà, el dels militars morts en campanya i el de la Legió (informant: María, 2016).

No es pot tancar el relat sense posar de relleu que la població espanyola que es va desplaçar al Marroc tenia al cap «fer les Amèriques», o sigui, enriquir-se. La María ho constata en destacar que gairebé tothom va fer diners: «Allà cadascú posava el seu negoci i tots vam tornar a Espanya amb alguna cosa.» Certament, el Pepe recalcava els estalvis amb què van tornar militars i funcionaris, que «cobraven un 30% més del sou normal per ser-hi i, com que la vida era més barata, d'allà no se'n volia anar ningú ni canviar de destí». Com a prova hi ha els estalvis que van portar al seu retorn a Espanya, això sí, molt dolguts que no se'ls hagués indemnitzat després de marxar:

[...] bé, la població civil, no dic militars i funcionaris, dic població civil, no va tenir ni indemnitzacions ni res. I pensa que tota la població, que érem uns 70.000, que ho sé ara de l'associació d'exresidents, ja que tots ens situem molt bé, malgrat que tots havíem sortit com havíem pogut i, no obstant això, tots tenien diners estalviats, així que es van poder

¹⁰ *Heraldo de Alhucemas*, 25 (45): 30, vegeu VVAA (2012). La petició no era extemporània. Al mateix número de la revista s'informava del contingut de la Junta de l'Associació de 2011, que hi havien anat soldats de Melilla a Al-Hoceima per fer feines de neteja al cementiri de la ciutat: «Cementeri de villa.-El President Honorífic Manuel Palomo va exposar: «Que davant la bona feina feta pels militars que es van desplaçar a Villa per netejar el Cementiri, caldria continuar insistint que això se segueixi fent i no s'abandoni. Que nosaltres podríem estar disposats fins a pagar l'autobús de desplaçament des de Melilla.»

reinventar. Els pescadors tenien estalvis, també. Els propietaris dels vaixells els van vendre als marroquins. Pescadors i armadors es van situar molt bé a la costa de Castelló i Catalunya.

Cal recordar també que, a banda de beneficis econòmics, molts van tornar amb un cert prestigi, especialment els funcionaris, en parer de la Maria: «entre la població d'Alhucemas els funcionaris tenien menys importància però van venir a Espanya molt pujats.» I afegia, sobre el triomf i la fortuna que van fer:

Van arribar amb res i van fer fortuna! La meva mare al final va decidir vendre les propietats... perquè ja no podia viatjar. A més els morets s'hi ficaven... Els meus pares tenien dues casetes, la nostra amb l'edifici amb quatre pisos, un estanc, un bar, una rellotgeria i tot estava llogat. Ja li feia pena però no podien seguir. Això seria 1972 o més (informant: Maria, 2016).

5. Conclusions

El fet que, per a alguns espanyols, la subalternització i la racialització de rifeny i marroquins fos producte de la presència militar i arribessin a afirmar, en to de denúncia, que els militars havien colonitzat també als civils espanyols, és una prova de com les memòries del passat es projecten en el present, i constitueixen una memòria dinàmica que es recrea i consolida nostàlgies colonials. Revisar el passat per afrontar el present, per afavorir una decolonització de la imatge de rifeny i marroquins tot fent servir la història comuna com a base per restituir-los col·lectivament, és una obligació. L'article ha reflexionat sobre l'ús de la memòria, ja que records i oblits formen part d'un joc de miralls en què es reflecteix un passat de part.

Tanmateix, revisar la presència militar a la rifenya Al-Hoceima, el tractament de dominació i abús vers les poblacions espanyoles i autòctones, i els llegats colonials que va deixar, com per exemple la cura puntual del cementiri espanyol, era un exercici necessari, atès l'escàs esforç historiogràfic per entomar les ferides infringides per l'exèrcit espanyol, amagat en la retòrica d'agermanament hispano-marroquí (imatge 8).

L'examen del passat contemporani dels rifenys i marroquins formulat des de la perspectiva postcolonial i decolonial ens permet desemascarar la narrativa colonial espanyola sobre els marroquins i el seu present postcolonial. El plantejament mostra la urgència d'afavorir versions conciliadores que rebutgin promoure la decolonialitat: cal reconstruir el passat per a tothom, tot reescrivint diferents trobades socioculturals, incloses les versions expressament africanes, ja que si diverses antigues potències europees a l'Àfrica han iniciat la reparació de les seves empremtes colonials, garantint, per exemple, el retorn d'objectes de museus o fins i tot la petició de perdó, què passa amb la posició actual de l'Estat espanyol respecte a les seves colònies africanes? El fet del no reconeixement del mal infringit reforça que les memòries colonials siguin memòries de part que reconstrueixen una història mítica i imperial fonamentada en la nostàlgia, mentre les memòries dels rifenys i marroquins són empeses a l'oblit. Però cal recordar que les memòries marroquines són ben legítimes i han de ser recuperades i visibilitzades.

L'objectiu final de l'article ha estat evidenciar l'engranatge que l'exèrcit i el cos militar va tenir en les lògiques i pràctiques colonials espanyoles a partir de l'exemple de la ciutat d'Al-Hoceima: confrontar versions i restituir memòries que mostren mecanismes de resistència davant d'una representació que va quedar dominada per la retòrica espanyola i les seves memòries colonials, i en què van desaparèixer la segregació, la racialització i el racisme que caracteritzaren l'ocupació militar i la colonització espanyola.

Fonts primàries i secundàries

Informants: Memòries vívides

Abdel és rifeny, nascut l'any 1961 a Al-Hoceima, on resideix actualment.

Entrevistat a Al-Hoceima al setembre de 2016.

Ahmed és rifeny, nascut a Al-Hoceima. Té 29 anys. Viu a Catalunya, però acostuma a viatjar a la ciutat a l'estiu. Entrevistat a la província de Barcelona a l'agost de 2019.

Eduard Giménez Ferrer és català. Té 81 anys. El seu pare va ser copropietari de l'Hacienda Virgen de Montserrat a Oveng (Bata). Ha cedit tota

la documentació de la plantació a la IMF-CSIC, amb la qual s'ha constituït el Fondo Giménez Ferrer, que es pot consultar en línia a <<http://simurg.bibliotecas.csic.es/viewer/search/archivos.imf.fondogimenez-ferrer/-/1/-/-/>>.

Halima va néixer l'any 1936 i viu a Al-Hoceima. Entrevistat a Al-Hoceima al setembre de 2016.

Hamid és rifeny, nascut l'any 1961. Reparteix el seu temps entre Al-Hoceima i Catalunya. Entrevistat en diferents localitats de la província de Barcelona i a Al-Hoceima des de l'any 2001.

María va néixer a Al-Hoceima l'any 1936 i es va traslladar a Alacant durant els anys seixanta. Entrevistada a Alacant al maig de 2016.

Meriem va néixer a Al-Hoceima l'any 1967. Viu a Catalunya des de 1998 i viatja un cop cada any per visitar la seva mare a Al-Hoceima. Entrevistada en diferents localitats de la província de Barcelona des de l'any 2002.

Mohamed, d'una quarantena d'anys, és rifeny i va néixer a Al-Hoceima. Entrevistat a Al-Hoceima al setembre de 2016.

Pepe va néixer a Melilla l'any 1931 i viu a Almeria. Els seus pares van ser una de les primeres parelles espanyoles a establir-se a Al-Hoceima. Va marxar del Marroc l'any 1957 i només hi va tornar per una curta visita un any després. Entrevistat entre els anys 2015 i 2018.

Soumaya va néixer l'any 1931. Entrevistada a Al-Hoceima al setembre de 2016.

Bibliografia

AIXELÀ-CABRÉ, Yolanda (2018a). «Research on Spanish Colonialism in Africa. Introduction to English language edition», a AIXELÀ-CABRÉ, Y. (ed.), *In the Footsteps of Spanish Colonialism in Morocco and Equatorial Guinea*. Zúric: Lit Verlag, 3-21 (Africanische Studien, 59).

AIXELÀ-CABRÉ, Yolanda (2018b). «Colonial Memories and Contemporary Narratives from the Rif. Spanishness, Amazighness, and Moroccaness seen from Al-Hoceima and Spain», a *Interventions. International Journal of Postcolonial Studies*, 21(6), 856-873. DOI: <<http://doi.org/10.1080/1369801X.2018.1558093>>.

- AIXELÀ-CABRÉ, Yolanda (2019). *Ciudades, glocalización y patrimonio contestado. Una historia de Bata y de Al-Hoceima 1900-2019* (Guinea Ecuatorial y Marruecos). Barcelona: Ed. Bellaterra.
- AIXELÀ-CABRÉ, Yolanda (2020). «Colonial Spain in Africa: Building a Shared History from Memories of the Spanish Protectorate and Spanish Guinea», a *Culture & History Digital Journal*, 9 (2), e017.<<https://doi.org/10.3989/chdj.2020.017>>.
- AIXELÀ-CABRÉ, Yolanda (2021). «Memories of Segregation, Racism, Gender and Naming», a Y. AIXELÀ-CABRÉ, Y. (ed.), *Africa in Europe and Europe in Africa. Reassessing the cultural legacy*. Nova York: Peter Lang, 39-59.
- AIXELÀ-CABRÉ, Yolanda (2022). *Spain's African colonial legacies. Equatorial Guinea and Morocco compared*. Leiden, Boston: Brill.
- An Introduction» *Human Architecture: Journal of the Sociology of Self-Knowledge*, V (1): 1-12.
- AL TUMA, Ali (2018). *Guns, culture and moors : racial perceptions, cultural impact and the moroccan participation in the Spanish Civil War (1936-1939)*. Londres: Routledge.
- AZIZA, Mimoun (2003). *La sociedad rifeña frente al Protectorado español de Marruecos (1912-1956)*. Barcelona: Bellaterra.
- COMISIÓN HISTÓRICA DE LAS CAMPAÑAS DE MARRUECOS (1935). *Geografía de Marruecos, Protectorados y Posesiones de España en África*. Madrid: Imprenta del Ministerio de la Guerra, tom I.
- CORDERO TORRES, José María (1942). *Organización del Protectorado Español en Marruecos*. Madrid: Editorial Nacional, tom I.
- CUNNINGHAM BISSELL, William (2005). «Engaging colonial nostalgia», a *Cultural Anthropology*, 20(2), 215-248.
- DELGADO, Luisa Elena (2014). *La Nación Singular*. Madrid: Siglo XXI
- FRADERA, Josep Maria (1999). *Gobernar colonias*. Barcelona: Península.
- GAREIS, Iris (2005). «Identidades latinoamericanas frente al colonialismo. Una apreciación histórico-antropológica», a *Indiana*, 22: 9-18.
- GARGALLO, Eduard i SANT, Jordi (2021). *El petit imperi: catalans en la colonització de la Guinea Espanyola*. Barcelona: Angle.
- GONZÁLEZ VÁZQUEZ, A. (2020). «Untribing the (Post)-Colonial Spanish Archives: Material Records, Boundary-making and Linguistic Diversity

- within Northern Morocco's Berberophones», a *Culture & History Digital Journal*, 9(2), e016. <<https://doi.org/10.3989/chdj.2020.016>>.
- GROSFOGUEL, Ramon; MIELANTS, Eric (2006). «The Long-Durée Entanglement Between Islamic Rituals during the Spanish Protectorate in Morocco and the Shaping of a Spanish Islam», a AIXELÀ-CABRÉ, Y. (ed.), *In the Footsteps of Spanish Colonialism in Morocco and Equatorial Guinea. The Handling of Cultural Diversity and the Socio-Political Influence of Transnational Migration*. Zúric: LIT Verlag, 237-268.
- Islamophobia and Racism in the Modern/Colonial Capitalist/Patriarchal World-System.
- JENSEN, Geoffrey (2017). «Military consequences of cultural perceptions: The Spanish army in The in Morocco, 1912-1927», a *The Journal of the Middle East and Africa*, 8(2), 135-150.
- KAMEN, Henry (2006). *Del Imperio a la decadencia*. Madrid: Ediciones Martínez Roca.
- LANG, Stephanie (2017). «Más allá del Ebro, ¿Los salvajes? La 'España Africana' como impulso del regeneracionismo catalán hacia 1900», a TSCHILSCHKE, Christian von i WITTHAUS, Jan-Hernrik (eds.), *El otro colonialismo. España y África, entre imaginación e historia*. Madrid: Iberoamericana, 105-130.
- MARÍN, Manuela; PINTO, Gabriel; HERNÁNDEZ, José María i MARTÍN, María Teresa (2015). «Cien años de armas químicas», a *Anales de Química*, 111(4), 224-229.
- MARTÍN CORRALES, Eloy (2002). *La imagen del magrebí en España*. Barcelona: Bellaterra.
- MARTÍN CORRALES, Eloy (2016). «Présides», a ALBERA, CRIVELLO i TOZY (dir.), *Dictionnaire de la Méditerranée*. París: Actes Sud, 1312-1319.
- MIGNOLO, Walter (2004). «Os esplendores e as miserias da «ciencia: colonialidade, geopolítica do conhecimento e pluriversalidade epistémica». A B. S. Santos (ed.) *Conhecimento prudente para uma vida decente: «Um discurso sobre as ciências» revisitado*. Sao Paulo: Cortez Editora. 667-709.
- MORERAS, Jordi (2018). «Legacies of Domination. A Comparison of the Control of Islamic Rituals during the Spanish Protectorate in Morocco and of the Shaping of a Spanish Islam», a Yolanda AIXELÀ (ed.), *In the*

- Footsteps of Spanish Colonialism in Morocco and Equatorial Guinea*, Zurich: Lit Verlag, pp. 287-301.
- MORERAS, Jordi (2020). «The Way to Mecca. Spanish State Sponsorship of Muslim Pilgrimage (1925-1972)», a *Culture & History Digital Journal*, 9(2), e013. <<https://doi.org/10.3989/chdj.2020.013>>.
- MUDIMBE, Valentin Yves (1988). *The Invention of Africa: Gnosis, Philosophy, and the Order of Knowledge*. Londres: James Currey
- NASH, Mary (1983). *Mujer, familia y trabajo en España, 1875-1936*. Barcelona: Anthropos.
- QUIJANO, Anibal (2014). «Colonialidad del poder y clasificación social», a SOUSA i MENESES (eds.), *Epistemologías del Sur (Perspectivas)*. Madrid: Akal, 67-107.
- RINGS, Guido (2016). *The Other in Contemporary Migrant Cinema*. Londres: Routledge.
- RUBIO ALFARO, Plácido, i LACALLE ALFARO, Santiago (1992). *Alhucemas en mi recuerdo*. Màlaga.
- RUÍZ VIDONDO, Jesús María (2009). «Ben Mizzian, el General Moro de Franco» a *Arbil* 119. Disponible a <<http://www.arbil.org/119ruiz.htm>> (consultat el 5 de novembre de 2021).
- SANTANA, J. M. (2020). «The Formation of North African Otherness in the Canary Islands from the 16th to 18th Centuries», a *Culture & History Digital Journal*, 9(2), e012. <<https://doi.org/10.3989/chdj.2020.012>>.
- SANTOS, Boaventura de Sousa i MENESES, María Paula (2014). «Introducción», a SOUSA i MENESES (eds.), *Epistemologías del Sur (Perspectivas)*. Madrid: Akal, 7-16.
- STOLER, Ann Laura i STRASSLER, Karen (2000) «Castings for the Colonial: Memory Work in 'New Order' Java», a *Comparative Studies in Society and History*, 42(1), 4-48.
- STOLER, Ann Laura (1989). «Making Empire Respectable: The Politics of Race and Sexual Morality in 20th-Century Colonial Cultures», a *American Ethnologist*, 16(4), 634-660.
- STUCKI, Andreas (2016). «¿Españolizar desde la raíz? La formación de una élite femenina de cooperación en el «pequeño imperio español, c. 1960-1975», a *Journal of Spanish Cultural Studies*, 17(4): 343-360.

STUCKI, Andreas (2019). *Violence and Gender in Africa's Iberian Colonies. Feminizing the Portuguese and Spanish Empire, 1950s-1970s*. Suïssa: Palgrave Macmillan.

VVAA (2012). «La Asociación es recibida por el General Jefe del Alto Estado Mayor de España», a *Heraldo de Alhucemas*, 25(45), 30.

Imatge 1: Voltants d'Al-Hoceima (2016). Fotografia: Y. Aixelà-Cabré.

Imatge 2: Poblats propers a Al-Hoceima (2016). Fotografia: Y. Aixelà-Cabré.

Imatge 3: Plaça del Rif d'Al-Hoceima (dècada de 1950). Col·lecció particular.

Imatge 4: Trobada familiar a la platja del Quemado d'Al-Hoceima (dècada de 1950).
Col·lecció particular.

Imatge 5: Reunió d'amics a Al-Hoceima (dècada de 1950). Col·lecció particular.

Imatge 6: Única imatge del període colonial que té d'ella mateixa una dona rifenya (dècada de 1950). Fotografia: Y. Aixelà-Cabré.

Imatge 7: Soldats espanyols al Rif fent befa de les poblacions colonitzades (principis de la dècada de 1950). Col·lecció particular de Fernando Aixelà Llanas de Niubó.

Imatge 8: Cementiri espanyol d'Al-Hoceima (2016). Fotografia: Y. Aixelà-Cabré.